

פורצים ונצורים (ב')

מלחמה ומצור בספרות הישראלית (1976-1967)

אהוד בן עזר

א.

תמונת הנוף הישראלי השתנתה לאחר מלחמת ששת הימים. הגבול בלב ירושלים נעלם; רצועת עזה, כביש רמאללה, בית-לחם, מגזר-השקנים, רמת-הגולן — בידינו. ושוב אינם קיר להטחת ראש וכתובת לריצת אמוק התאבדותית.

האם פריצת הגבולות בישרה שינוי תוכני ומהותי בפרוזה, בדראמה ובשירה שהיו עתידות מעתה להיכתב בישראל? האם נפרצו סוף-סוף חומות השינאה, ותמה תחושת הסגירות והמצור, או שמא רק הוזהו החומות קרימה, כדי להתייצב כך תקופה של כמה עשורים נוספים, בלי שיחול כל שינוי מהותי?

מלחמת השיחרור ב-1948 עמדה בסימן המעבר מארץ-ישראל פתוחה לישראל סגורה ונצורה. היתה תחושה שהמצב הוא ארעי, הנה-הנה יבוא השלום ותחזור תחושת הפתיחות. מלחמת סיני '56 סימלה במידת-מה את הנסיון הפרוץ חומות של סיוט ושינאה, ואת האכזבה מן הכורח לשוב ו"להתקפל", כאילו נאמר לישראלים: מה שהיה נראה ארעי לאחר מלחמת השיחרור, עתיד מעתה להיות נצחי. כל נסיון שלכם לפרוץ את חומות הסגירות נידון לכישלון. אולי לא פלא שכל היצירות העומדות בסימן הייאוש וההתפכחות, וראיית המצור הערכי כסיוט, נכתבו ברובן על ידי סופרים מבני-הארץ, ובעשור שבין מלחמת סיני למלחמת יוני '67, הוא העשור השני למדינת ישראל.

בחודשים הראשונים לאחר מלחמת יוני '67, שסימלה את היציאה ממצור למרחב, מישראל לארץ-ישראל, מצבולות סגורים לגבולות פתוחים יותר (מדיניות הגשרים הפתוחים לגבי האוכלוסיה הערבית) — שוב פקדה את ישראל אותה תחושה של ארעיות, שהנה-הנה השלום קרב, וכי אתר ניצחון כזה מוכרחים הערבים לכרות עמה ברית. אך ככל שהזמן חלף ועבר, התברר כי מבחינה עקרונית ואמוציונאלית, לא נשתנה דבר בעמדת הערבים כלפינו. וכי המצב הארעי החודש עשוי להפוך ל"נצחי", לפחות למשך עשרים השנים הבאות, אם לא לדורות.

וכך, לאחר אנחת הרווחה הראשונה, ועם החרפתה של מלחמת ההתשה בשנים 1970-1969, שוב נמצאנו סגורים, אם גם תוך שליטה על שטח גדול הרבה יותר. וחומות השינאה, שהן פסיכולוגיות לא פחות מפזיות, התייצבו סביב גבולותינו החדשים; כביכול לא נשתנה דבר.

האמנם? — היו שאמרו כי עצם ההחזקה הפיזית של הגבול, שהיה קרוב ומאיים, יש עמה משום שינוי מהותי. וכך, הגם שעודנו מוקפים מדינות הרוחשות לנו רעה ועושות כל אשר לאלי-ידן נגדנו, מגוחך לדבר על תחושת מחנק וקלאוסטרו-פוביה בגבולותינו החדשים, כי הכמות, כלומר המרחק והשטח, הופכת לאיכות חדשה, למרחב נפשי.

האם שינתה מלחמת יוני '67 את תחושת המצור והמלחמה, תחושה שעיצבה חלק מכריע מן הספרות שנכתבה לפני

מלחמה זו, או האם נידון האדם הישראלי לחיות בתחושות אלה עוד שנים רבות?

האמת היא שמצב של חרדה קיומית, מוקפות באיבה וחוסר-ביטחון פיזי, הוא בעצם מצב שנוטים להגדירו בצורה כוללת בתור מצב "יהודי-גלותי", מצב של תלישות, מצב שאותו אנו מוצאים מתואר אצל ברנר, למשל.

ברנר עלה לארץ-ישראל בשנת 1909, ובמאורעות 1921 נרצח בידי ערבים. בסיפוריו הארץ-ישראליים ניתן לפגוש, בין השאר, בהדגשה של מוקפות, זרות לארץ וליושביה הערבים, חרדה קיומית. עם ברנר החל הריאליזם בספרות העברית בארץ-ישראל.

עד בואו של ברנר לארץ-ישראל היו הסופרים כאן כותבים יותר מתוך החלומות והרהורי הלב, ולא מתוך ראיית המציאות לאשורה. טענו נגד ברנר שהוא פסימיסט, נושא את המשך המחלה של תלישות יהודית, גלותית, ומתעקש לראות כאחת את האנטישמיות ברוסיה, ארץ הולדתו, ואת האנטישמיות הערבית, זו שנאת היהודים של שכנינו הערבים כאן. ישנה אותה תמונה ידועה בסיפורו "שכל וכישלון" (1920); גיבורו, יחזקאל חפץ, סבור שהוא נאשם על ידי נערה ערבית בעלילת דם, ברצח פולחני של אחיה. הדבר מתרחש אמנם רק במחשבותיו המטורפות, אבל הטרורף יסודו באותה הרגשה — שם ברוסיה משפט בייליס (על אדותיו כתב לימים ברנארד מלמוד את ספרו "המתקין") — וכן בארץ-ישראל נמשכת אותה מוקפות, זרות וחוסר-ביטחון, הגלות נמשכת.

טענו נגד ברנר שהכתיבה שלו, תחושת העולם שלו, הן המשך המחלה הגלותית, ואילו התקווה הארץ-ישראלית, הציונית התמימה, היתה — שיקום כאן דור חדש, אקטיבי, "נורמאלי", שיחוש אחדות נפשית עם הנוף, הסביבה, האוויר, ולא תופענה אצלו אותן תופעות טיפוסיות ו"גלוריות" של זרות, התנכרות ומוקפות.

והנה דווקא בספרות העברית הצעירה אנו מוצאים שוב תחושות מצור, זרות וסיוט, דברים שהם כאילו חזרה לפסימיות של ברנר, ולא לחלום הרומאנטי של משה סמילנסקי וסופרים אחרים בני תקופתו. מראשית המאה, שראו את הסביבה הארץ-ישראלית בעיניים יותר אופטימיות, אף כי גם הם הבחינו היטב ביסודות האומיים הקשים של הסכסוך.

בהבדל שבין סמילנסקי וברנר אנחנו מוצאים את שני הקטבים ביחס לשאלת הערבית, אשר מאפיינים את כל הגישה שהחלה מתקופתם ושעתידה להימשך אחריהם, והיא — ההתנודדות בין רומאנטיקה לבין מלירות המציאות.

ההתחלה, כלומר, התקופה של סוף המאה הקודמת וראשית המאה הנוכחית, היתה רומאנטית. הספרות שנכתבה אז בארץ-ישראל, שהמבטא המובהק שלה הוא משה סמילנסקי, במחזור סיפוריו "בני ערב", היתה ספרות שגישתה רומאנטי והומאנית לגבי השאלה הערבית.

אך יוצא דופן, וסופר גדול, לגמרי לא רומאנטי, היה כבר אז — ברנר. מותו במאורעות מאי 1921 היה כמין סימן סיום לתקופה, ותמרור אזהרה לתקופות הבאות.

הספרות הארץ-ישראלית בשנות העשרים והשלושים, ממות ברנר ועד תקופת 1948, עומדת כולה בסימן הזה של ההתנודדות בין רומאנטיקה לבין מלירות המציאות.

בספרות של תקופת 1948, הערבי נעשה לבעייה מוסרית של האדם, של הלוחם הישראלי. ב"השבוי", "חירבת חיזעה", ואחר כך ב"ימי צקלג", יש הרבה התבטאויות בקשר לכך. אותו דגם של סיפור אנו מוצאים באותה תקופה אצל בנימין תמוז ב"תחרות שחיה", "המטמון" לאהרון מגד, ומאוחר יותר ב"על חודו של כדור" ליצחק אורפן, ואפילו ב"תחת השמש" של שמיר. (ר' חלק ראשון של מסה זו, "פורצים ונצורים". "קשת", קיץ 1968).

מאפיינת דור סופרים זה, באותה תקופה, התייחסות מוסרית-אידיאלוגית, שאין בה הרומאנטיקה של משה סמילנסקי ודומיו, אך גם לא הפסימיות של ברנר. וקיימת אמונה, שאם אנו, הישראלים, היינו טובים ומוסריים יותר, יכולים להתנהג כך ולא אחרת, אחוות-העמים בינינו לבין הערבים היתה יוצאת לפועל, הסכסוך לא היה מגיע למה שהוא הגיע, ולא היתה נעפרת תהום כה גדולה.

וקיימת המפולת, הטרומה, אחרי מלחמת השיחרור: אחוות העמים אינה עולה בקנה אחד עם הרעיון הלאומי, הציוני, שלנו. הערכים עליהם חונכנו לא עמדו במבחנה המר של המציאות. אבל עדיין אין פאטאליזם בדור הזה. ישנה נאיביות, אולי אפילו רחמים עצמיים — אבל אין פאטאליזם ואין פסימיות.

אצל סמילנסקי, כלומר, בתקופה הרומאנטית, קיימת התייחסות לערבי כפרט. וזה אחד המבחינים החשובים — אם הערבי מתואר כפרט או ככלל. במקום שמתייחסים אליו כפרט, מצוייה גישה רומאנטית, הומאנית ומוסרית. וכאשר מתייחסים אליו ככלל, הדבר קשור לרוב בגישה של קרע, רתיעה, סיוט, אשמה, לעיתים שינאה ופחד; ולרוב על פי כך נבקע יחסו של הסופר גם לנוף הארץ; הרומאנטיקה סירשה קירבה לנוף והודות עימו, והסיוט מביא להרגשת זרות בנוף המולדת. אמנם, קיימת גם גישה רומאנטית לנוף, שכל-כולה התעלמות מקיומם של הערבים.

אצל ברנר אין התייחסות לערבי כפרט, חוץ מתיאור פגישה עם נער ערבי במשעולי הפרדסים, מעשה שאירע כנראה סמוך להירצחו, ואשר בעקבותיו כתב רשימה הומאנית, "מפנסק" (1921). בכל יתר הפעמים שמופיעים ערבים אצל ברנר, או שישנה התייחסות אליהם ולשפתם, הגישה היא כאל כלל בעל מהות של סיוט וזרות, המבטא את המשך האנטישמיות, האיבה ליהודים, וחולאי המזרח.

בספרות של תקופת 1948, ב"השבוי" למשל, מצוייה התייחסות לערבי כפרט. אמנם, הגיבור הוא המספר הישראלי, ולא השבוי הערבי, והנושא — לבטוי המוסריים של

